

הרב אוריאל פרנק

אילן, אילן, מה אברך בראייתך?

לע"נ רבי ישראל בן פורת ז"ל
נלב"ע ב"ב בשבט תש"פ
מורה אהוב ואוהב עמו וארצו
שהאיהב את התורה על תלמידיו

מה בין עצים לאילנות?
מטבע שטבעו חכמים בברכות הנהנין
ברכת האילנות בטבעיות
מקורות ברכות האילנות
מטבע שטבעו חכמים בברכת האילנות
השפעת המדקדקים על ספרי ההלכה?
כיצד נברך בראיית אילנות?
'ואל יאמר פיהם דבר שלא כרצונך'
טבלת סיכום לנוסחי ברכת האילנות

מה בין עצים לאילנות?

כל השנה כולה מורגלת לשוננו לדבר על "עצים"; אבל מראש השנה לאילנות ועד סוף ימי ניסן משתגר בפינו השם "אילן". בעברית המקראית משמשת המלה "עץ" הן לציון העץ החי (צמח רב שנתי המושרש באדמה) והן לציון העץ המת (חומר גלם שנכרת). בשפות רבות מובחנות שתי ההוראות זו מזו, כפי שרואים דרך משל בארמית: בסוף פרשת וירא מתרגם אונקלוס **מִמַּעַל לְעֵצִים** - **עֵיל מִן אֲעִיָא** (בראשית כב, ז), שזו בעצם אותה מילה בלבוש ארמי, כי מדובר בגזרי עצים כרותים; ואילו בתחילת הפרשה מתרגם **וְהָשִׁיעֵנִי תַּחַת הָעֵץ** (שם יח, ד) - **אֵילָנָא**, כי מדובר על עץ חי שחסו בצלו². חז"ל צמצמו את השימוש במילה המקראית "עץ" רק לחֹמֶר (כגון "כלי יעץ"), אך לעץ החי קראו בשם החדש **"אֵילָן"** ש"גויר" מארמית³. לאור האמור, נשאלת השאלה

* ממעון הברכות יבורך מנהל ספריית הרמב"ם, הרב אבישי אלבוים, על סיועו באיסוף חומר למאמר זה.
1 "עץ" = "אָע", שהרי: 1. ע' הגרונית מתחלפת בעיצור א' הקרובה לה. 2. צ' עברית מקבילה פעמים רבות לע' בארמית. 3. סיומת היידוע "-אָ" מקבילה לה' היידוע העברית, שבמקרה זה מובלעת ונרמזת רק בניקוד "לָ" > "לָה־".

2 בעקבות אונקלוס כתב רש"י "תחת האילן", כדי שלא נפרש שאברהם ארח אותם תחת פְּרָגוֹלָה בנויה מקורות עץ (הרב רפאל בנימין פוזן, "יחסו של רש"י לתרגום אונקלוס", בתוך: "רש"י, דמותו ויצירתו, מקורותיו של רש"י והשפעתו", ב, עמ' 275). אמנם, הרב אורי שקי הציע שמטרת פירוש רש"י כאן להרחיק מהפירוש הנוצרי שמדובר בקורת עץ הצלב. ראה לכך ש"עץ" נתפס באירופה הנוצרית כסמל לצלב הביא מורי פרופ' אברהם גרוסמן מ"ספר נצחון ישן" (לפני כ-700 שנה), המתמודד עם טענת הנוצרים שתרגמו את "הַמָּטָה" (בראשית מז, לא) - "הַמָּטָה", ופירשוהו כצלב.

3 בעברית של ימינו חזר השם "עץ" לשמש בשתי הוראותיו, כבמקרא, ו"אילן" נעלם כמעט, כדלקמן. להרחבה: מורי, פרופ' שמחה קוגוט, "עץ" ו"אילן" במקרא, בתרגומי הארמיים ובעברית הבתר-מקראית, נְטָעֵי אֵילָן - מחקרים בלשון העברית ובאחיזתיה מוגשים לאילן אלדר, ירושלים תשע"ד, עמ' 77-73.

מדוע כל השנה כולה מברכים אנו את ה' לפני אכילת פירות האילן "בורא פרי העץ" בכתורה⁴, ואילו בעונת פריחת העצים מברכים אנו "ברכת האילנות" כלשון חכמים?

מטבע שטבעו חכמים בברכות הנהנין

חז"ל הבחינו בין "לשון בית המדרש", לשון המשניות והמדרשים, שהיא כלשון הדיבור שבימייהם, הידועה כ"לשון חכמים", מצד אחד⁵ - ל"לשון בית הכנסת" מצד שני, מטבע ברכות ותפילות המופנות כלפי רבש"ע, שבה המשיכו את מסורת לשון המקרא, על השגב והוד הקדומים שבה⁶.

ברכת "בורא פרי העץ" רומזת ללשון פרשת בראשית שבה מסופר איך במאמר ה' "עץ פרי עשה פרי", ושכני האדם הותרו והוזמנו לאכול ממנו: "כָּל הָעֵץ אֲשֶׁר בּוֹ פֵּרִי יֵעָץ - לָכֶם יְהִי לְאֻכְלָהּ" (בראשית א, יא; כט). שיבוץ הצירוף המקראי "פרי העץ" מזכיר לאדם הבא לאכול את משמעות הנאתו מהעולם, ומסייע לו לשמוע מחדש את דבר ה' הנותן לו את "כָּל הָעֵץ אֲשֶׁר בּוֹ פֵּרִי יֵעָץ"⁷.

ברכת האילנות בטבעיות

מה שאין כן בברכות הראייה⁸, ובכלל זה ברכת האילנות:

"השימוש בלשון חכמים במטבע של ברכה בא בעיקר בברכות הראייה, שהן **ברכות של תגובה על חוויה** חד פעמית או חוויה החוזרת על עצמה לעתים נדירות. נראה לנו כי **ביקשו חכמים לתת לחוויה זו ביטוי בלשון היום יום, לשון של דיבור שוטף ללא תיווך הניסוח בעזרת המקרא**", או בניסוח אחר: "ביקשו שלא לחצוץ בין החוויה למברך וניסחו דבריהם בלשונם"⁹.

4 ראה תוספות אנשי שם (ברכות, ראש פרק ו ד"ה בפה"א): "בלשון המקרא נקראים פרי העץ... ובלשון המשנה נקראין פירות האילן... והברכות כולן נתקנו על לשון המקרא. אבל התנא כשצריך לומר שעל דבר זה מברך ברכה זו, קורא הדבר ההוא בלשון המשנה שהוא מדבר בו".

5 "לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן" (חולין קלז, ב; עבודה זרה נח, ב).

6 "כדכתיב קאמרינן" (ברכות יא, ב). על כלל זה ועל חריגיו ראה מאמריו של מורי, פרופ' משה בר-אשר, "מטבע שטבעו חכמים בברכה", כנישתא (מחקרים על בית הכנסת ועולמו) ד, תש"ע, עמ' כז-מט, ו"הזיקה ללשון חכמים במטבע של ברכה", לשוננו עו, תשע"ד, עמ' 247-264. שניהם כונסו בספרו: "לְשׁוֹנֵנוּ נָהָה - עיוני תפילות בלשון ובסגנון, בתכנים, בנוסחאות ובמנהגים".

7 הרב מרדכי ברויאר, פרקי מועדות, א, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 27.

8 קבוצה נוספת של ברכות הטבעות בלשון חז"ל היא ברכת המצוות. ראה על כך במאמר "הזיקה ללשון חכמים במטבע של ברכה" הנ"ל, עמ' 258-262.

9 מורי, פרופ' אפרים חזן, "לשון מקרא ולשון חכמים במטבע הקצר שבברכה", ספר היובל לרב

ברכת האילנות (דווקא! ולא ברכת "העצים") ספוגה בלשון חז"ל, ומתאימה להודיה ספונטנית לבורא עולם ברגע של התפעלות מיפי הבריאה. היא דומה באופייה ובסגנונה לברכות שנשנו בפרק "הרואה"¹⁰, ומטרת כולן שתִּכְכֵּף לקליטת החוויה החושית, בעין או באוזן, מיד יודה האדם ליוצר כל בפיו ובלשונו בטבעיות¹¹, וכך יזכור את הבורא וישווהו לנגדו תמיד (תהילים טז, ח ורמב"ם הלכות ברכות פ"א ה"ד).

בלשון הדיבור בימינו נדחתה המילה "אילן", והיא נחשבת כמילה גבוהה ופיוטית. היא משמשת בימינו רק בצירופי מילים ובניבים (כמו "אילן יוחסין", "נתלה באילן גדול"), וכמובן ב"ראש השנה לאילנות". אילו תוקנה ברכת האילנות בימינו, אכן היה מתאים יותר לנסח אותה כלשון הדיבור "ברכת העצים". ברם, לא רק הלשון השתנתה מימי חז"ל ועד לימינו; גם הספונטניות שבברכת האילנות נעלמה: בימינו רבים מחזרים אחרי אילנות ומשתדלים להתחייב בברכת האילנות, על פי תורת הסוד, אע"פ שכל ברכות הראיה אין חיוב לחפש אפשרות להתחייב בה¹². יוצא אם כן שדווקא השם "אילנות" שנחשב כיום ייחודי עולה בקנה אחד עם המעמד הייחודי שקיבלה ברכת האילנות בדורות.

מקורות ברכות האילנות

הרמב"ם (הלכות ברכות י, יג) כורך יחד שתי ברכות על אילנות, וזו לשונו:

1. הרואה בריות טובות ומתוקנות ביותר ו**אילנות טובות** מברך: שִׁפְכָּה לֹו בְּעוֹלָמוֹ.
2. היוצא לשדות או לגנות בימי ניסן וראה **אילנות פורחות** ונִצְנְצִים עוֹלִים מברך: ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם, שלא חיסר בעולמו כלום, וברא בו בריות טובות ונאות כדי להתנאות בהן בני אדם.

מקור הברכה הראשונה, "שִׁפְכָּה לֹו בְּעוֹלָמוֹ", בביריית המובאת בפרק תשיעי של

מרדכי ברויאר, ב, (תשנ"ב), עמ' 689-696.

10 ולכן כלל אותה הרמב"ם יחד עמהן בפרק עשירי של הלכות ברכות. אכמ"ל במיקומה המפתיע של ברכת האילנות בבבלי באמצע סוגיית ברכות הריח בפרק שישי של מסכת ברכות, ולא במקומה הטבעי יחד עם ברכת "שִׁפְכָּה לֹו בְּעוֹלָמוֹ" בפרק תשיעי (ברכות נח, ב).

11 דוגמה לכך הוא רב אשי, שמבלי לשמוע את דרשת רב המנונא ברח מדעתו את אותן חמש ברכות שאמר רב המנונא בראיית חמישה אתרים בבבל הרשעה, אע"פ שחלקן אינן נוסח קדום, כגון "ברוך שהחריב ביתו של נבוכדנצר הרשע" (ברכות נז, סע"ב). ב"קריית מלך" מציין הר"ח קנִיבִּסְקִי גמרא זו כמקור לדברי הרמב"ם בחתימתו להלכות ברכות: "וְיִרְכֶּה בְּפִרְכּוֹת הַצְּרִיכוֹת, וְכֵן דָּוִד אוֹמֵר (תהלים קמה, ב): בְּכָל יוֹם אֲבָרְכָךָ, וְאֵהְלֶה שְׁמֶךָ לְעוֹלָם וָעֶד".

12 ר' אליהו כהן, "מעשה חמד על ברכת האילנות", תשמ"ו, עמ' קסז, ע"פ החיד"א, מורה באצבע סי' קצח.

מסכת ברכות בבבלי¹³ ובירושלמי¹⁴, והיא מופיעה גם בתוספתא פרק שישי¹⁵. הברכה השניה מובאת בתלמוד הבבלי בלבד. היא נמסרת מפיו של האמורא הבבלי רב יהודה¹⁶ במסכת ברכות מג, ב¹⁷, אך ייתכן שהיא נתקנה עוד קודם לכן. וזו לשון הגמרא:

”האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזי אילני דקא מלבלבי, אומר: ברוך שלא חיסר בעולמו כלום, וברא בו בריות טובות ואילנות טובות להתנאות בהן בני אדם”.

בכל מילה ומילה בנוסח ברכה זו נפלה מחלוקת, ובמאמר זה נדון רק במילה “כלום” ובמילים “בריות טובות ואילנות טובות”, שכאמור, מאפיינים את לשון חז”ל.

מטבע שטבעו חכמים בברכת האילנות

א. “שלא חיסר בעולמו כלום”: המילה “כלום” התחדשה בעברית של חז”ל, ואחת מהוראותיה היא “מִשְׁהוּ”, “דְּבָר”, כגון: “הנהנה כלום מן העולם - מְעַל, עד שְׁיִתְּרוּ לוֹ הַמַּצּוֹת” (ירושלמי ברכות ראש פרק ו¹⁸). בדרך כלל משמשת “כלום” בהקשרים שיש בהם שלילה, כמו בברכה זו: **“לא חיסר... כלום”**, וכמו: **“אין ארץ ישראל חסרה כלום”**, שנאמר (דברים ח, ט): **“אַרְצָא אֲשֶׁר לֹא בְּמִסְפָּנָתָא תֹאכַל בָּהּ לֶחֶם לֹא תַחֲסֹר כָּל**

13 “ראה בריות טובות ואילנות טובות אומר: ‘ברוך שככה לו בעולמו’” (ברכות נח, ב; וכיו”ב בעבודה זרה כ, א).

14 “הרואה אילנות נאים ובני אדם נאים אומר ‘ברוך שכן ברא בריות נאות בעולמו’. מעשה ברבן גמליאל שראה גויה אשה נאה ובירך עליה” (ברכות פ”ט ה”א).

15 הלכה ד [ז]: “ראה בני אדם נאים ואילנות נאים - ‘ברוך שככה לו בעולמו בריות נאות’” (לפי כתב יד אַרְפְּוֹרְט).

16 רב יהודה בר יחזקאל, בן הדור השני של אמוראי בבל, תלמידם של רב ושמואל, ייסד את הישיבה בפומבדיתא ועמד בראשה. יצוין כי בשמו נמסרו נוסחי ברכות נוספות, כברכת לבנה (סנהדרין מב, א) וברכת חתנים (“שבע ברכות”, כתובות ז סוף ע”ב), ברכת הגומל (ברכות נד, ב) וברכת גשמים (שם נט, ב).

17 וכן במסכת ראש השנה יא, א. לפי כמה כתבי יד בשתי הסוגיות רב יהודה מוסר הלכה זו בשם רבו, רב (כת”י מינכן 95 בראש השנה, וכת”י פירנצה בברכות). רב ידוע כמי שתיקן כמה נוסחאות תפילה, כמו “תודיענו” (ברכות לג, ב) וסדר מלכויות וזכרונות ושופרות (ירושלמי ר”ה פ”א ה”ג), וראה: ר’ ישראל שציפנסקי, התקנות בישראל, כרך א, עמ’ תכג. יש שטענו שרב יהודה תיקנה, ותלו באיחור תקנתה את ריחוק לשונה מלשון התנ”ך, ואת לשונות חז”ל שבברכות קדומות יותר תלו בכך שלא נמצאו חלופות מהתנ”ך (ר’ אדיר הכהן, פרח מטה אהרן, עמ’ צא בשם הר”מ מאזוז ורא”ב מאדאר). נראה כי המאמרים הנ”ל בהערות 6-9 חוסכים דחקים גדולים.

18 “פירוש: הברכות שעושין קודם שנהנה מאותו דבר” (הגהות הגר”א). במאמר המקביל בבבלי (ברכות לה, א) נאמר: “אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה; וכל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה - מעל”.

בָּה" (ברכות לו, ב). צירוף מקראי מקביל לכך הוא: "לא חֲסִרְתָּ דָּבָר" (דברים ב, ז)¹⁹. בשנת תפ"ה (1725) הודפס בגרמניה סידור מהפכני ע"י המדקדק רז"ה²⁰, ובו "תיקונים" נועזים רבים בנוסח התפילה והברכות, שחלקם השתקעו בסידורי קהילות אשכנז עד היום. המאפיין את "תיקוניו" הוא דחיית כל מה שלדעתו סותר את כללי הדקדוק המקראי²¹. וכך, בנוסח ברכה זו הומרה המילה "כלום" בחלופה המקראית שלה, "דָּבָר".

בְּרַחֲמֵי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם שֶׁלֹּא חָסַר בְּעוֹלָמוֹ דָּבָר וְכָרָא כּוֹ מְרִיטוֹת טוֹבוֹת וְאֵילָנוֹת טוֹבוֹת לְהָלוֹת בָּהֶם בְּנֵי אָדָם:

צילום סידור ר' זלמן הענא, 'בית תפילה' (יעסניץ, תפ"ה) עם "טעמי המקרא" כעבור 138 שנה, בשעה שחידוש זה הולך ומתפשט בקהילות אשכנז²², יצא נגדו

19 ראה את דבריו של ידידי, ד"ר יעקב עציון, 'כלומניק אינו אפס', במאמרו "פרסה זה משהו", מעמקים - כתב עת וירטואלי לספרות ואמנות, גיליון 30, אדר תש"ע.

20 ר' שלמה זלמן הענא (תמ"ז-תק"ו; 1687-1746), סידור "בית תפילה", דף עח ע"ב. להרחבה ראה: יהונתן וורמסר, משנתו הדקדוקית של ר' זלמן הענא, עבודת דוקטור, תשע"ז (זמין במרשתת).

21 דוגמה ל"תיקון" של רז"ה שלא התקבל כלל: הוא מחק את המילה "שָׁל" מהברכות, כגון: "בקדושתו (של) אהרן", "נר (של) שבת". על כך כתב עליו רבה הראשי של ג'רבה, הרב כָּלפֿון משה הכהן (נלב"ע: תש"י; 1950) בשו"ת שואל ונשאל (ח"ה, אור"ח סימן קיב אות ג, ו): "והוא פלא דכל כך מחליט הרב ז"ל הנזכר להטעות כולם ח"ו". שני חידושים שלו שהצליחו הרבה יותר: "יתגדל ויתקדש" במקום "יתגדל ויתקדש", ו"ותַעֲרַב עליך" במקום "ותַעֲרַב לפניך". ראה מאמריו של פרופ' חיים א' כהן: "'יתגדל ויתקדש', עיון בצמיחתה של מסורת הגייה חדשה", מסורות ח, תשנ"ד, עמ' 59-69; "'ותערב לפניך' - לבירורו של נוסח וגלגוליו על פי דקדוק", לשוננו סט, תשס"ז, עמ' 361-375. ראה את מאמריו (ועוד כיצא בהם) בקישור <https://www.tau.ac.il/profile/chaimco>

22 מי שתורמו לתפוצת חידוש זה הם הסידורים המדוקדקים של ר' וולף היידנהיים ושל תלמידו ר' יצחק זליגמן בָּר ("עבודת ישראל", עמ' 569). למרבה הפלא בָּר מעיר על שני פרטים אחרים בנוסח הברכה, אך על הנוסח המחודש "דבר" אינו מעיר דבר! מלבד סידורים שאימצו תיקון זה השתרבב תיקון זה גם ללשונו של רבי שלמה גנצפריד (נלב"ע: תרמ"ו; 1884) בחידושו למסכת ברכות, פני שלמה, פרק ו, על אף שבקיצור שולחן ערוך (ס, א) הוא כותב "שלא חיסר בעולמו כלום". גם בדורנו יש מגדולי ישראל המברכים בנוסח מחודש זה: נמסר שהר"ם שטרנבוך מברך "דבר" (הרב שמחה בונים לונדיסקי, ברכת האילנות, עמ' 24), וכן שהגרי"ש אלישיב בירך: "שלא חסר בעולמו דבר וברא בו בריאות טובות ואילנות טובים להנות בהם בני אדם" (הרב יהושע שמעון ברונונער, "איש על העדה", עמ' 44-45). בהערות שם כתב הרב ברונונער מדעתו ליישב את סטייתו החריגה של הגריש"א מהנוסח המסורתי, בטענה שהואיל ורבו הנוסחאות בברכה זו, "על כורחך דאין אנו

רבי חיים פונטרימולי, בעל "פתח הדביר"²³ (איזמיר, תרכ"ג; 1863), וכתב שלמרות הסימוכין המקראיים לסגנון זה (דברים ב, ז; שופטים יט, יט) "קשה הדבר מאד לשנות נוסח המסודר מפי קדושי עליון חכמי התלמוד ומוסכם מכל הפוסקים... וכי הותרה הרצועה ביד כל אדם לשנות מטבע שטבעו חכמים בברכות המוסכם מפי הכל?"! בעקבות זאת, פוסקים רבים עוררו את בני אשכנז להחזיר עטרה ליושנה ולהתנער מחידוש זה²⁴. הרב שְׁרֵיָה דְּבִלְיָצְקִי כתב: "והעיקר שכולם יאמרו בנוסח... כלום... והמשנה ידו על התחתונה"²⁵. יש שניסו לדחות את דבריו בטענה שהנוסח "דְּבִר" קדום ומקורו בראב"ד השני²⁶, בעל "האשכול" - ע"פ המודפס במהדורת רצ"ב אוירבך (עם פירוש "נחל אשכול")²⁷. אך במהדורה האמינה יותר (של הרב אלבק) לא מוזכרת כלל ברכת האילנות! לכן נראה שמדובר בתוספת מאוחרת לספר האשכול מהדורת אוירבך (כמו רבות אחרות) שהושפעה כבר מתיקונו של רז"²⁸.

ב. **"בריות"**: מילה זו יסודה במקרא (שמ"ב יג, ה; יחזקאל לד, כ), אך רק בלשון

בקיאי בגירסא הנכונה שבגמרא, וא"כ שוב אין לחוש בהא דמשנים הנוסח, ואדרבה י"ל הנוסח המדויק (!) ביותר עפ"י דקדוק לשון הקודש ופסוקי התורה... 'דבר', וכמו שהעיד (!) בפתח הדביר". מלבד כמה דברים שיש לפקפק בדבריו, מעניין להשוות את "הרמת הידיים" שלו מבירור הנוסח המקורי (מעין "או הכל, או כלום") אל המובא לקמן בהערה 42. כמו כן, לא נתבאר אם **"בריות"** הוא רק טעות המהדיר ובאמת אמר "בריות", או שגם בכך חידש הגריש"א לומר "עפ"י דקדוק לשון הקודש ופסוקי התורה" (וראה לקמן הערות 29; 31). לטעמו, צ"ע מדוע לא לברך על סהרת לשון התורה: "...דבר... בריות טובות ו**עצים** טובים"...

23 ר"ח פונטרימולי היה מחברי בית דינו של רבי חיים פלאג' בטורקיה. הוא ראה נוסח זה בספר "שכיות החמדה - תיקון לימי ניסן" ("כולל סדר... לחדש ניסן... און ותקן כמוהר"ר הרב דוד פארדו זצ"ל") שהודפס באוסטריה בשנת תקע"א (1811) - עשרים שנה לאחר פטירתו של רבי דוד חיים פֶּאָרְדוֹ, כך שלא ברור האם הנוסח המחודש היה על דעתו של רבי דוד פֶּאָרְדוֹ. ואכן, ר"ח פונטרימולי תולה זאת ב"מדפיס".

24 את דברי ר"ח פונטרימולי העתיק הרב יצחק יעקב וייס (נלב"ע; תשמ"ט; 1989) בשו"ת מנחת יצחק (ח"י ס' טז; בטעות ייחס בספר פסקי תשובות או"ח ס' רכו את הדברים לרב וייס עצמו). כן העיר על כך הרב דוד יצחקי ('לוח ארש', מהדורתו, תשס"א, עמ' תצה-תצו), הרב מרדכי יחזקאל גולדיש (אילנא ברבא, תשס"ה, עמ' יא), הרב יוסף שמחה גינזבורג (קובץ הערות וביאורים, תתקצו, תש"ע), וכן נזכר הנוסח הנכון במאמר "נוסח ברכת האילנות", 'המעין' מז, ג (ניסן תשס"ז) עמ' 64 ובמקורות אחרים, ובניגוד לפוסקים הנ"ל בהערה 22.

25 בתוך רשימת "דקדוקים בנוסח הברכה", המובאת ב"מעשה חמד", תשמ"ו, עמ' רפה. צע"ג שבהמשך רשימתו נכתב: "ואילנות טובים, ולא טובות, כי אילן ל' זכר", ולא חש שידו על התחתונה, כדלקמן.

26 רבי אברהם ב"ר יצחק אב בית דין, מגדולי חכמי נרבונה שבפרובנס. נלב"ע; ד'תתקי"ט; 1158.

27 כן העיר מחבר "מעשה חמד" הנ"ל בשולי דברי הרב דבליצקי שם.

28 הרב יחיאל אברהם ב"ר בנימין יהושע זילבר, בירור הלכה, ד, עמ' קעג, תשנ"ז.

חכמים פירושה: "מי שנברא". לפעמים הכוונה היא לבני אדם (כמו בדברי הלל "אוהב את הבריות ומקרבן לתורה"; אבות א, יב), ולפעמים לבריות אחרות (כמו בברכת "מְשַׁנֶּה הבריות" על ראיית פיל וקוף; ברכות נח, ב). הקריאה המקובלת בימינו היא "בְּרִיָּה" ו"בְּרִיּוֹת" (בדומה למילה המקראית "בְּרִיָּאָה"; במדבר טז, ל²⁹), אך יש אומרים "בְּרִיָּה" ו"בְּרִיּוֹת"³⁰. במסורת תימן מבדילים בין בני אדם ("בְּרִיָּה" ו"בְּרִיּוֹת") לבין שאר הנבראים ("בְּרִיָּה" ו"בְּרִיּוֹת"), ובברכת האילנות מנהגם לברך "בְּרִיּוֹת טובות"³¹.

ג. "בריות טובות": השם 'בריה' משמש בין בלשון נקבה (כמו ביומא פו, א: "מה הבריות אומרות עלי") ובין בלשון זכר (כמו בירושלמי גיטין פ"ג ה"ג: "לא עבר שם בריה"; שמות רבה, משפטים פרשה לא: "כל בריותי של הקב"ה לוין זה מזה")³².

29 לפי קריאה זו, ההבדל בהגיית שתי המילים, "בְּרִיָּאָה" ו"בְּרִיָּה", דק מאוד, ורבים אינם מבחינים ביניהן כי אינם מבטאים כלל את העיצורים יו"ד ואל"ף, ובמקומם אומרים "בְּרִיָּה" (ראה שו"ע או"ח סי' סא, סעיף יח). ייתכן שזו הסיבה שמוצאים לעיתים את המילה "בְּרִיָּאוֹת" במקום "בְּרִיּוֹת" (כמו במדרש תנחומא, ורשא, פינחס: "והוראה בריאות טובות"), ואף בנוסח ברכת האילנות: "וברא בו בריאות טובות" (ספר המאורות לרבי מאיר המעלי מפרובנס; נלב"ע: ה"כ"ד; 1264); "שלא חסר מעולמו כלום וברא בריאות טובות" ("צידה לדרך" מאת ר' מנחם בן זרח, נלב"ע בספרד: ה'קמ"ה; 1385, מאמר א, כלל ג, פרק כט, דף לא, א בדפוס לבוב תר"ט). אמנם, בשאר הדפוסים: "בריות". במרשתת מצאתי עשרות נוסחי ברכת האילנות בני זמננו ובהם הנוסח "בריות". (וראה לעיל בסוף הערה 22).

30 ראה מ"ש פרופ' משה בר-אשר, 'תורת הצורות של לשון המשנה: פרקי מבוא ותצורת שם העצם', חלק ראשון, כרך ב, עמ' 1266, שצורת התיבה במקרא היא "בְּרִיָּאָה" (במדבר טז, ל) שהיא משרשי ל"א, ובמשנה משתקף המעבר לשורשי ל"י גם במקום שהשם משמש בהוראה המקורית כשם פעולה וגם במקום שהוא מציין פרי פעולה - 'מי שנברא', כגון 'הבריות'. אך כבר במקרא מצאנו מעבר לל"י בצורת הבינונית: 'שֶׁהָ בְּרִיָּה' (יחזקאל לד, כ). במילה זו ושכמותה (זכיות, מלכיות, פורעניות, גליות) מתברר שבעדות רבות נהגו בעבר כמסורת לשון חז"ל, "בְּרִיּוֹת", אך בימינו מקובל "בְּרִיּוֹת". ראה פרופ' משה בר-אשר, "על מסורתם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה וכו'", לשוננו לעם, כז, אלול תשל"ו, עמ' 272; 274-275; 'לוח ארש' מהדורת הרב יצחקי עמ' קד-קה, רבע-רעג, שלג; ר' אדיר הכהן, פרח מטה אהרן, עמ' טז; והערת 'אם למסרת' בסידור קורן אבותינו כמנהג חכמי מרוקו, מאת רבי מאיר אלעזר עטיה, על "הבְּרִיּוֹת" ב"ברוך שאמר" ע"פ החיד"א. למשל, אחד הסידורים הספרדים המשפיעים, סידור תפילת החֲדָשׁ (במהדורותיו המוקדמות), מנקד "בְּרִיּוֹת" הן בתפילת רבי ("משנאת הבְּרִיּוֹת") והן בברכת האילנות (תודה ללידי, ד"ר אריאל שוה).

31 חילוק זה מקורו בדברי גדול פוסקי תימן, מהר"י צאלח (נלב"ע: תקס"ה; 1805), וכן נראה מדברי החיד"א (נלב"ע: תקס"ו; 1806), המוזכר בהערה הקודמת. סיוע לניקוד "בְּרִיּוֹת" ניתן להביא מכתב יד לונדון (הספריה הבריטית 400) הגורס בברכת האילנות (בראש השנה יא, א): "וברא בו בריאות [ביריות] טובות". כאמור לעיל, המנהג הנפוץ בימינו לומר "בְּרִיּוֹת", וכ"כ לגבי ברכה זו רבי חיים פלאג' (מועד לכל חי, א, י). על חילוק אחר, בין "בְּרִיּוֹת" ל"בְּרִיּוֹתִי", ראה בתפילת 'נשמת' בסידור 'אזור אליהו', ירושלים תשע"ד, עמ' רג.

32 כפי שהראה ר' ניסן ברגרין. מסקנתו למעשה שהמין של "בריות" הוא גם זכר וגם נקבה ("הבריות אומרים, הבריות אומרות", בתוך: עיונים בלשון העברית, 1995, עמוד: 160-163). וראה לקמן הערה

ד. "אילנות": כאמור, השם "אֵילָן" הגיע לעברית מהארמית שבספר דניאל (ד, ז-ח), ונראה שבמעבר לעברית שָׁמַר האילן על מינו הזכרי, וכפי ששגור בפי הכל: "אילן אילן, במה אברכך" וכו' (תענית ה, ב) בלשון זכר³³.

ה. "אילנות טובות": לאור האמור, היה צפוי שנוסח הברכה יהיה "אילנות טובים", ולא כמצוי בכל [!] עדי הנוסח של שתי הסוגיות שבהן מופיעה ברכה זו: "אילנות טובות"³⁴. הייתכן שחז"ל תקנו ברכה בלשון לא מדוקדקת?³⁵

אפשר להסביר שאע"פ ש"אילן" הוא זָכָר, סטייה זו מן הדקדוק נובעת מ"הדמיות" של מילה אחת לשכנתה, כדי לְיוֹג המילות, דהיינו: הסימָּת "-ות" של השם "אילנות" נגררה אל סימָּת התאָר שאחריו: "טובות" (ועוד יותר כש"אילנות טובות" סמוכות ל"בריות טובות"³⁶). תופעה זו ("גרירה מורפולוגית" בפי הבלשנים בימינו) נפוצה במקרא ובחז"ל ואף בלשון ימינו³⁷.

נוסף על כך, יש מבטלים כליל את ההנחה שההתייחסות אל "אילנות" כאן צריכה להיות בלשון זכר: ראשית, יש מפקפקים בהנחה הנ"ל שגם בעברית המילה "אילן"

45 על הנוסח "בריות טובים" בספר שלחן שלמה.

33 בסיפור חלומו של נבוכדנצר: "חֲזָה בְּיוֹת, וְאֵלֵי אֵילָן בָּגֹא אָרְעָא וְרוּמָה שְׂגִיָּא. רַבָּה אֵילָנָא וְתַקְוָה. "אֵילָנָא" היא הצורה המיוחדת. משני פסוקים אלה מוכח שמינו זכר: "רוּמָה", "רַבָּה וְתַקְוָה". וראה הערה 38.

34 ע"פ אתר הכי גרסין. וראה לקמן בהערה 48. יש שאין גורסין "אילנות" כלל (וכרמב"ם הנ"ל).

35 למרבה הפלא, כך אכן כתב הרב שם טוב גאגין (נלב"ע: תשי"ג: 1953), שהיה ראש ישיבה ואב"ד באנגליה, בספרו "כתר שם טוב" (חלק א-ב, עמ' ריא): "שהברכות נתקנו ע"י חכמי התלמוד, והם לא היו כ"כ מדקדקים בדקדוק עניות. ולראיה עוד לדברי, כי ברכת האילנות נוסחאה... אילנות טובות, והיא צ"ל טובים, שאילן הוא זכר... ועם כל זה לא דקדקו לומר... אילנות טובים". ע"פ זה הוא מנסה להסביר את הנוסח ה"בלתי מדוקדק" לדעתו של ברכת "הגפן"... ודבריו צע"ג (ראה מאמרו של פרופ' חיים א' כהן, "בורא פרי הגפן - על תולדות ההגייה האשכנזית בנוסח הברכה על היין", בתוך, לשון חכמים והתחומים הנושקים לה, ירושלים תש"ע, עמ' 185-192).

36 הרב מרדכי אלימלך, יד מרדכי, סוכה, תשנ"ה, עמ' ב; ר' אדיר הכהן, פרח מטה אהרן, תשס"ב, עמ' יח, בשם הרב מאזוז.

37 הנה דוגמות מלשון התורה: "מֵאֲלֵמִים אֲלֵמִים" (בראשית לו, ז; במקום "אֲלֵמוֹת"). "הַבְּמַחְנִים אִם בְּמַחְרִים" (במדבר יג, יט; במקום "הַבְּמַחְנוֹת"). ומלשון הרמב"ם: "הלכות מאכלות אסורות" (אע"פ ש"מאכל" הוא זכר). התחביר השפיע כאן על תורת הצורות. כעין זה מתרצים חז"ל לפעמים: ראה חידושי רש"י לתענית ב, א; וביקורת ר' חנוך ילון על מאמר "זווג המלים בתנ"ך" של הרב ד"ר בנימין מנשה ליון, חיפה תרפ"א, בתוך "פרקי לשון, תשל"א, עמ' 359-360; ד"ר צבי בצר, "גרירות בלשון חז"ל", מורשת יעקב ב, תשמ"ח, עמ' 8-5, ובאסופת מאמריו, "שפתי צבי", עמ' 223-226; ופרופ' שמעון שרביט, פרקי מחקר בלשון חכמים, עמ' 12; 144.

משמשת כזכר בלבד, ולדעתם היא משמשת גם כנקבה³⁸. שנית, יש אומרים שעל "דבר שאין בו רוח חיים" ניתן לדבר בין בזכר ובין בנקבה³⁹. שלישית, יש אומרים שבאופן כללי כל ההתאם הדקדוקי של זכר ונקבה אינו הכרח, אלא רשות בלבד⁴⁰. ורביעית, יש טוענים שאדברה, כאן תוקנה לשון נקבה בכוונת מכוון, ללמד שיש לברך רק על עצים נקביים ופוריים⁴¹.

ו. "אילנות טובים": כאמור, אין שום כתב יד של הגמרא שבו מופיע בנוסח ברכת האילנות "טובים", ודי ברור שהנוסח שחז"ל טבעו הוא הנוסח - המוקשה לכאורה - "אילנות טובות"⁴². כך הנוסח גם ברוב ככל ספרי רבותינו הראשונים והאחרונים.

38 יש הרואים להוכיח מ"שתי אילנות" במשנה ש"אילן" משמש בלשון חז"ל גם בלשון נקבה. ברם, הבלשן יצחק אבינרי (היכל רש"י, תשמ"ה, ח"ב, עמ' תלד) כתב: "מה רבה הזהירות שיש לנהוג בקביעת מינו של שם עצם... מזיווגי הצורות אין למדים כלל, בין שיש כאן השפעת הסומך ובין שיש כאן השפעת הצליל... על אחת כמה וכמה שהמספרים לא יעידו דבר ובכל מקום שהדקדוק יעיד כי משובשים הם - מכה מכאן כל מסורת לשונית. אין כאן אלא שיבושי מעתיקים ומדפיסים וכולם טעונים תיקון (כדוגמת הגהת הריעב"ץ בעירובין ה, ב; ובנושא זה גם השולחן ערוך צריך הגהה, כמו באו"ח שמה, סעיף י: "רחב ארבע" צ"ל "ארבעה"). ועוד כתב (עמ' תט) ש"שתי אילנות" (ביכורים פ"א מ"ו) טעות מוכחת היא מההמשך: "נקצץ האילן", והנוסחה הנכונה מצויה בירושלמי (ובחלק מכתבי היד). גם בבבא בתרא פ"ה מ"ד ובגיטין מח, א ניתן למצוא עדי נוסח עם המספר הזכרי המתאים. וע"ע: ר' ראובן מרגליות, מחקרים בדרכי התלמוד וחדויותיו, פרק י, עמ' ס. ברם, ייתכן שאין אלו שיבושי מעתיקים מאוחרים בלבד, אלא כבר בתקופת חיותה של הלשון, כלומר בתקופה התנאים, החל טשטוש של כללי ההתאם. ראה מ"ש פרופ' שמעון שרביט, פרקי מחקר בלשון חכמים, בפרק "שמות כפולי צורה בריבוי בלשון התנאים", עמ' 140-178, ובפרק "המספר המונה בלשון חכמים - התרופפות ההתאם במין", עמ' 222; 234.

39 כ"כ הרב יעקב ורדיגר בהערות "שירותא דצלותא" בסידור "צלותא דאברהם" (ח"ב, עמ' תרא), הר"ח קניבסקי (דרך שיחה, עמ' תרפג) והר"י רצאבי (בהסכמתו ל"יד מרדכי" הני"ל בהערה 36, עמ' 9) ע"פ הכלל "כל שאין בו רוח חיים, זכרו ונקבה". יש להעיר שייחוס כלל זה לרש"י, לר"א אבן-עזרא או לרבינו תם כנראה שגוי, והראשונים שגישה זו מפורשת בדבריהם הם החזקוני שמות לה, יז; ותוספות רא"ש, מסכת שבועות ה, ב ד"ה מראות נגעים. ע"ע: יצחק אבינרי (שם, עמ' שיז).

40 זוהי שיטתו הייחודית של רבי יוסף קספי ש"על כל דבר ונמצא - יצדק ויתכן שיוזמא אם בלשון זכר אם בלשון נקבה" (רתקות כסף, פרק יח), וראה פירושו לבראשית ב, כג ולישעיהו נד, א, ובספרו של ידידי ד"ר משה קהן, השפה העברית בראי חכמת ההיגיון: משנתו הלוגית-הפילוסופית-הבלשנית של רבי יוסף קספי, עמ' 128-130.

41 ראה: "מעשה חמד" הנ"ל, עמ' רסו-רעב. אמנם, יש מתירים לברך על אילני סרק המלבלבים. ראה: ריעב"ץ, מור וקציעה, או"ח סי' רכה, עמ' ער במהדורת מכון ירושלים. וראה מאמרו החשוב של פרופ' זהר עמר, "הגדרת הלבול לעניין ברכת האילנות", תחומין לח (תשע"ח) 470-478.

42 יש להעיר כי בהקשרים אחרים מתועדים בספרות חז"ל גם צירופי תאָר זכר ל"אילנות", כגון "אילנות נאים" (כמובא לעיל בהערות 14, 15). במסכת פסחים (נ, ב) יש כתבי יד הגורסים "קוצצי אילנות טובים", יש גורסים "אילנות טובות", ואף יש "אילנים טובים"; עכ"פ, בלשון ברכת

העדויות לכך שבברכת האילנות גרס מישוה "אילנות טובים" בודדות וקלושות, וגם כאן ייתכן מאוד שמי שהמציא נוסח זה ("מובן" יותר, בין מתוך כוונה טובה, ובין אם בלי כוונה) איננו מחבר הספר, אלא מעתיק או מדפיס מאוחרים.⁴³

העדויות המוכחת הראשונה לנוסח המדוקדק "אילנות טובים" היא משנת תקל"א (1771). בשנה זו הודפס בפרנקפורט דאָרְדֶר ספר "שְׁלַחַן שְׁלֵמָה"⁴⁴ ע"י הרב שלמה זלמן מירקש, אב"ד מיר, שלוש שנים לפני פטירתו. בסימן רכ"ו מובא נוסח הברכה: "וברא בריות טובים ואילנות טובים"⁴⁵.

מי שאחראי לכך שבימינו יש סבורים כי מנהג בני אשכנז מקדמת דנא לברך "אילנות טובים" לעומת בני ספרד המברכים "אילנות טובות"⁴⁶ - הוא המשכיל

האילנות, כאמור, כל עדי הנוסח: "טובות". וכך מסכמת ד"ר אילת קמינצקי: "הצירוף 'אילנות טובות' מתועד, כאמור, במקורות טובים וקדומים של ספרות חז"ל, והם מעידים כי במקרה זה תהליך הגרירה חל בשלב מוקדם. קרוב לוודאי כי נוסח הברכה נתקן מלכתחילה בלשון 'אילנות טובות' המשקפת את הגרירה, וההגהה המבקשת לשמור על ההתאם במין היא אומנם מעשה דקדוקי מתבקש, אך דומה שהיא אינה מכוונת ללשונה המקורית של הברכה" ("סדר עבודת ישראל - שיטתו הדקדוקית של ר' יצחק זליגמן פֶּעַר בההדרת הסידור", תשע"ח, עמ' 404).

43 א. "אילנות טובים" בתוך נוסח ברכת האילנות מצוי בחלק מכתבי היד של הסמ"ק - ספר מצוות קטן לר' יצחק מקורביל ("עמודי גולה" עם ביאור צביון העמודים, תשמ"ז, חלק ה עמ' קמה, הערה שנד); ב. ב'עץ חיים' לר' יעקב חזן מלונדון: "טובים" (עמ' קפז; בכת"י לייפציג: "טובי"); ג. בבית הבחירה לר' מנחם המאירי בראש השנה יא, א - בניגוד לדברי עצמו במסכת ברכות שם; ד. בשער הראיה של "ספר הפרדס" על הלכות ברכות לר' אשר ב"ר חיים נביו, תלמיד תלמידי הרשב"א, הודפס רק במהדורת הרב בלוי "אילנות טובים" בציטוט של נוסח הרי"ף ופסקי הרי"ד, לעומת מהדורות הרב מרדכי לייב הלוי קצנבלוגן שבה הודפס גם כאן "אילנות טובות", וכך מצטט אותו גם החיד"א בברכי יוסף (שיורי ברכה לאו"ח סי' רכו, קו"א, אות ב), ובנוסף, ברי"ף ובפסקי רי"ד שבידינו מופיע "ואילנות טובות"; ה. ב'שולחן של ארבע' שער א לר' בחיי בן אשר, הודפס "טובים", אך בכת"י (הספריה הבריטית Or. 1484): "טובות".

44 "והוא הלכה פסוקה בקיצור מְשַׁלְחַן ערוך אורח חיים". ספר זה קדם ל"קיצור שולחן ערוך" של הרב גנצפריד בכמאה שנים, והוא מסודר לפי סימני השו"ע. הוא מצוטט ב"משנה ברורה" עשר פעמים (ע"פ פרויקט השו"ת), ובכל זאת קשה לדעת מה מידת ההשפעה שהייתה לנוסח ברכת האילנות שבחיבור זה.

45 מה שמעניין בנוסח זה הוא שהתאָר הזכרי "טובים" מופיע כאן פעמיים (במקום "טובות" פעמיים): גם כתאָר של השם "בריות" (ראה לעיל הערה 32), וגם בהתאמה לשם הזכרי "אילנות". בנוסף, חסרה המילה "בו", אולי מתוך הכרעה כנוסח "צידה לדרך" (הנ"ל בהערה 29). אמנם, ייתכן שגם כאן לא בא לתקן את הנוסח, אלא כמסיח לפי תומו.

46 בשכר זאת שחכמי הספרדים לא זנחו את מקצוע הדקדוק, כאשר באו לכלל הלכות דקדוק הם ידעו להורות בעצמם מתוך יראתם הקודמת לחכמתם (ראה למשל דברי החיד"א, יוסף אומץ, סי' י"א ושו"ת רב פעלים ב, או"ח סימן כה שעמדו כחומה בצורה מפני "דקדוקיזציה של הסידור"); מה

הברלינאי בעל ההשפעה יצחק סְטֶנוֹב, שהגיה בסידור שחיבר על פי הדקדוק: **"טובים - כצ"ל ביו"ד מ"ם, כי אילן זכר הוא"** ("ויעתר יצחק", תקמ"ה; 1785). הוא המשיך את דרכו של רז"ה בהתאמת הסידור לדקדוק המקראי⁴⁷, והשפיע רבות על גדול מהדירי הסידור והמחזור האשכנזי רו"ה (ר' וולף היידנהיים, נלב"ע: תקצ"ב;

שאינן כן רבים מאחיהם פוסקי אשכנז נאלצו להודות שאינם בקיאים בדקדוק ("מימי לא למדתי חכמת הדקדוק", הרמ"א תשובה ז'; "בחכמת הדקדוק אין לי יד ושם ולא למדתי מעולם אפילו אפס קצה מחכמה זו", שו"ת נודע ביהודה מהדו"ק או"ח ב) ובלית ברירה סמכו על אנשי מקצוע בתחום הדקדוק. דא עקא, לא תמיד מדקדקים אלה היו גם מדקדקים בהלכות ובהליכות, ולא תמיד היו ראויים לאמון שנתנו בהם, והם הרשו לעצמם להפליג בהסקת מסקנות ובהרסות מסורות בהתאם להבנתם הדקדוקית. הסידור הראשון שמצאתי בנוסח עדות המזרח והספרדים הגורס "טובים", הוא "סְדוֹר רֶנֶת יִשְׂרָאֵל נוסח הספרדים ועדות המזרח" (תשל"ו), שנערך ע"י הרב שלמה טל ע"פ רשימות כת"י של רבה של פתח תקווה, הרב עמרם אבורביע (נלב"ע: תשכ"ז; 1966). הרב אבורביע ביקש לגבש נוסח מזרחי מאוחד לכל הקהילות העולות ארצה, שיתבסס בעיקרו על הנוסח הספרדי-ירושלמי. לצורך זה עמל על ניסוח הגהות מפורטות לסידורי התפילה המזרחיים, כדי שאפשר יהיה להתאים את כולם בהמשך לנוסח הירושלמי. הגהות אלה שמסרו בניו של הרב אבורביע לרב טל, היו הבסיס להכנת סידור "רנת ישראל" זה ("ד"ר ראובן גפני, "סדור לצרכי דורנו: סיפורו של סידור 'רנת ישראל' יצירה, חדשנות והשפעה", עלי ספר, כח, אלול תשע"ח, עמ' 197). ייתכן שהרב שלמה טל שהדפיס בסידוריו האשכנזיים "אילנות טובים" המשיך והכניס תיקון זה גם לסידור הספרדי. אך ייתכן שזוהי אחת מהגהותיו של הרב אבורביע. שניהם שאפו - ברוח חזון השלום של הראשון לציון הרב בצמ"ח עוזיאל שהודפס בראש סידור זה - "להסיר כל גורמי הפירוד והמחלוקת ממחננו וממדינתנו", ובכלל זה לסלק מחלוקות בין עדות ישראל בנוסחי תפילות וברכות. בגשתם לערוך סידור ספרדי מאוחד ולטשטש פירודי מנהגים מיותרים, מסתבר שהם "הרשו לעצמם" (כמו רבים ממהדירי הסידורים) "לתקן פרטים רבים, שנחשבו בעיניהם משובשים, לפי שלא תאמו את כללי דקדוק המקרא", מבלי לשמור על מסורתם הלשונית של הספרדים ועדות המזרח (כפי שכתב פרופ' משה בר-אשר בביקורתו על מהדורה זו, "על מסורתם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה, עם הופעת הסדור רנת ישראל, נוסח הספרדים ועדות המזרח, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל", לשוננו לעם, כז, אלול תשל"ו, עמ' 271-272). גם אם נלך בשיטתו המאחדת של הרב עוזיאל (ולא כשיטתו המייחדת של עמיתו ברבנות הראשית, הראי"ה קוק, שסבר שיש לכל עדה להמשיך לדבוק בנוסח שלה עד ביאת הגואל) - במקום להוציא מפני חדש את הנוסח הישן והקדום "אילנות טובות" (שעד לפני כמאתיים שנה היה הנוסח היחיד, הכלל-ישראלי), מן הראוי היה לדחות את הנוסח "אילנות טובים" ש"חדשים מברלין באו ותקנוהו, ולא שערוהו אבותינו", ולהדפיס "אילנות טובות" גם בסידורים האשכנזיים, "והיה המשכן אחד". להפצת "אילנות טובים" בקהילות הספרדים בדור האחרון הצטרפו גם הסידורים בהוצאת קוֹנֵן, הן במהדורה הראשונה בעריכת ר' יוסף דוויק והן במהדורה החדשה בעריכת ר' חנן בניהו.

47 דוגמה ל"תיקונים" מופרזים של סטנוב שלא התקבלו כלל: "לשבת בסוכה" תחת "לישב בסוכה", ו"המעריב ערְבִי" תחת "המעריב עֶרְבִים". חידוש שלו שעשה ועושה פירות עד היום הוא: "מפני היד השלוחה" במקום "שנשלחה". ראה: פרופ' חיים א' כהן: "שאלות נורמה בדקדוק סידור התפילה האשכנזי", כרמלים י"ג, תשע"ז-תשע"ח, עמ' 117-128.

1832), ועל תלמידו ר' יצחק זליגמן בִּרְסידורו "סדר עבודת ישראל" (יצא לאור בתרס"א; 1901). חידוש זה אומץ בסידוריהם ובעקבותיהם חדר גם "תיקון" זה ללשון התפילה האשכנזית עד ימינו⁴⁸ - למרות התנגדותו של בן זמנו ומקומו, בעל "פרי מגדים", רבי יוסף תאומים (אגרת ב, ד"ה לבלב):

"אילנות טובות - כן הוא הנוסחא בגמרא ושו"ע. ובסידור עם ויעתר יצחק כתב 'טובים'... ולדידי אין לשנות הנוסחא, ובקיבוץ נקיבות, כמו אבות, אף שהוא תִּצְרֵךְ⁴⁹, וגם יש באילן נקיבה, כ'מרכיבין דקלים' (פסחים פ"ד מ"ח)⁵⁰. הכל תלוי במזל: ייתכן שאילו היה נכלל פסק זה של אחד מחשובי הפוסקים, במקומו ב"פרי מגדים", היה משפיע יותר מאשר פרסומו באגרת שנדפסה בהקדמות כמה מדפוס השו"ע, שכמעט ואין מי ששם לב אליה⁵¹.

48 בסידור "צלותא דאברהם" (ח"ב, עמ' תר) כתב הרב יעקב ורדיגר: "ולפי חוקי הלשון צריך להיות ברבים אילנות טובים, כך היא הגירסא ש"ס כתב יד מיינכן המובאת בדקדוקי סופרים". ראשית, חוששני שטעה בעיונו בדקדוקי סופרים (ראה רשימתו של פרופ' יעקב שמואל שפיגל, "דוגמאות לקושיות של אחרונים עקב הזנחת השימוש בדק"ס", בתוך: 'עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים', עמ' 524-528). נוסח כתב יד מיינכן 95 בברכות הוא 'שלא חיסר מעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות ליהנות מהן בני אדם', ובראש השנה: 'שלא חיסר מעולמו כלום וברא בו בריות טובות ליהנות מהן בני אדם'. שנית, שגויה התפיסה כאילו יש "חוק" שקובע את הלשון. הלשון לא נוצרה באופן מלאכותי לפי כללים קבועים, אלא כל כללי הדקדוק הם ניסיונות להגדיר את התופעות הלשוניות שכבר נוצרו (בדומה לחוקי הפיזיקה, שמטרתם לתאר את מַרְב התופעות הפיזיקאליות, אך אין הטבע כפוף להם). הגדרת כללי הלשון היא ניסיון להבין את הלשון, והבנה זו מאפשרת למשתמשים בלשון לדעת כיצד ללכת בדרכה ולשמר את צורתה. ראויים לציון דברים שנכתבו אגב דיון בשאלת ההיתר לשנות ממבטא לשון הקודש של אבותינו (מתוך שו"ת ישכיל עבדי ח"ב או"ח סי' ג): "ידוע כי... השפה קדמה לדקדוק ועל פי השפה בָּצְרוּ את חומת הדקדוק. ולכן יש הרבה דברים יוצאים מן הכלל ואינם מתאימים לחוקי הדקדוק, ולא נוכל חלילה לשלוח יד לתקן כאשר מעיר בזה הראב"ע בכמה מקומות עי' במגילת רות כמה פסוקים בין לשון זכר ללשון נקבה, ועלינו לשמור על המסורת. וא"כ במלת נקדישך וכו' אחרי כי כל המון ישראל שגור בלשונם הך' בשו"א לא נוכל לומר שיש איזה שגיאה: אם מצד קובעי התפילה - בודאי שדעתם גדולה מדעתנו והחסרון תלוי בנו, והלא גם בתורה מצינו בלשון נקבה ואם ככה את עושה לי עי' פרש"י. ואם נאמר במשך הזמן נשתבש - גם זה אי אפשר, כי השבש יפול רק באיזה חלק מהם, או באיזה מדינה, לא בכל המון ישראל. אך בלי ספק אם אחרוני זמננו יקבעו איזה תפילה שאינה מתאמת לחוקי הדקדוק - אז רשאים אנו לתקן".

49 כלומר, סימות "ות" איננה בלעדית לנקבות, שהרי היא באה גם בשמות ממין זכר, כמו "אבות".

50 ראה לעיל הערות 38-41, וראה פירוש הערוך המובא על אתר בתוספת יום טוב (כך שמו המקורי; ולא תוספות). להבהרה: ראה מאמר 'מרכיבין דקלים' מאת ד"ר משה רענן בפורטל הדף היומי.

51 בשנותיו האחרונות עד פטירתו ב' באייר ה'תקנ"ב (1792) שימש רבי יוסף תאומים כרב בפרנקפורט דאָדֶר (שם הודפס כבר בשנת תקל"א נוסח "אילנות טובים" ב"שלחן שלמה", כנ"ל). את חיבורו

השפעת המדקדים על ספרי ההלכה?

ראינו כי הנוסחים ה"מדקדים" "דבר" ו"טובים" התפשטו ע"י מדפיסי סידורים רבים של עדות אשכנז. ברם, על ספרי ההלכה והמנהגים כמעט ולא עשו המדקדים רושם. הפוסקים העתיקו את הנוסח המסורתי: 'חיי אדם' (וילנא, תק"ע; 1810), 'שולחן ערוך הרב' (קאפוסט, תקע"ד; 1814), 'דרך החיים' (פרמישלה, תרנ"א; 1891)⁵², 'ערוך השולחן' (פיטרקוב, תרס"ג; 1903), ועד ימינו: 'שונה הלכות' (בני ברק, תשמ"ט; 1989)⁵³. גם מי שיפתח שולחן ערוך לא ימצא בסי' רכ"ו שום הסתייגות מהנוסח שהעתיק מרן, "כלום" ו"אילנות טובות", באף אחד מנושאי כליו, כולל הפוסקים המאוחרים, כמו "משנה ברורה" (וורשה, תרנ"ה; 1895).

יוצא מכלל זה הוא הרב שלמה גנצפריד, שבחיבורו הנפוץ מאוד "קיצור שולחן ערוך" (ס, א), שיצא לאור בהונגריה בשנת תרכ"ד (1864) הודפס: "שלא חסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובים להנות בהם בני אדם".

כיצד נברך בראיית אילנות?

יש מי שייצמד ללשון המקורית של חז"ל, מתקני הברכות, ויש מי שיעדיף את תיקוני הלשון כדי לחקות עד כמה שניתן את לשון התנ"ך. יש מי שידעוץ למקרא מקורות יניקתו של הנוסח השגור בפיו והמודפס בסידורו, ויש מי שיצרום לו הנוסח המסורתי שאיננו מתיישב עם חוקי הדקדוק שלמד בבית הספר⁵⁴. יש המדגישים את חשיבות

'פרי מגדים' על חלק או"ח הדפיס בפרנקפורט דאודר בשנים תקמ"ה-תקמ"ז, והשגתו על סטנוב היתה "סמוך ונראה" להדפסת "ויעתר יצחק" בברלין בשנת תקמ"ה. דא עקא, החל מהדפסה השניה לא הודפסה אגרת זו עד מהדורת מכון ירושלים, תשנ"ד (ראה דבר המהדירים, עמ' שכ). איגרות הפרי מגדים מובאות במהדורה זו לפני "פתיחה כוללת" בתחילת או"ח (עמ' שכב). יתכן שזוהי הסיבה לכך שהאזכור הראשון שמצאתי לדברי האגרת הזאת הוא 217 שנה לאחר הדפסתה הראשונה ו8 שנים לאחר הדפסתה המחודשת בשנת תשנ"ד (פרח מטה אהרן, תשס"ב, עמ' יח).

52 הרב יחיאל אברהם זילבר (לעיל הערה 28) העיר כי בסידור דרך החיים של הגאון מליסא, ר' יעקב לוורברובים, הודפס "דבר... ואילנות טובים", אך כנראה שזה היה נוסח המדפיסים בלבד, שכן בספרו (דרך החיים סימן רכא, א) מופיע הנוסח המסורתי "כלום... ואילנות טובות".

53 בדומה למוזכר בהערה הקודמת: בניגוד לנוסח המסורתי שהעתיק ר"ח קניבסקי בשונה הלכות, הודפס בסידור תפלה למשה (בשני נוסחיו, אשכנז וספרד) עם ביאורים ועיונים על סידור התפילה ממרן הגאון רבי חיים קניבסקי, בעריכת צבי ירוב, תשע"א: "דבר... ואילנות טובים", אבל בתחתית העמוד ד"ה שברא אילנות טובות (!) מוסבר (כנ"ל בהערה 39) מדוע מוצדק הנוסח "אילנות טובות"!

54 "תלמידים שיצאו בראש חודש ניסן משיעור לשון בנושא ההתאמה הדקדוקית במין ובמספר עלולים להתקשות בנוסח ברכת האילנות: "אילנות טובות" [במקום "טובים"], שהרי הוא צירוף "שגוי"!"; (עמ' 275 במאמרי "חומרות, הידורים ושיבושים בלשון העברית: על תיקוני שגיאות ועל

שמירת מנהג אבות גם אם אינו המנהג המקורי, ויש אומרים: אדרבה! חשוב לשמור על מנהג אבות-אבותינו, וכל מי ששינה - ידו על התחתונה⁵⁵. יש הרואים בנוסח המסורתי "עבירה על חוקי הדקדוק" וסגנון עילג, ויש המתרפקים בערגה על לשון קדומים וחפצים להחזיר עטרה ליושנה. יש אשר יעמדו כחומה בצורה על משמר הדקדוק, ויש שיראו בזה הזדמנות להעשרה, לחינוך לסובלנות ולקבלת סגנונות שונים ומגוונים, ולחינוך לחיזוק שימור המסורת וכיבודה. יש שיראו בעין יפה את השיבה ללשון התנ"ך בשב"ה את שבינתו, ויש שיראו ב"הגהת" לשון חז"ל חוצפה של עקבתא דמשיחא. יש שיעדיפו לברך לפי התקן הלשוני המקובל בלשון הדיבור, ויש שיראו טעם לשבח בחריגות הלשוניות שמקורה כה קדום, ובהעניקם לברכה לשון ומעמד מיוחדים ומעוררי תשומת לב⁵⁶. יש מחזיקים בדקדוק לשון תורה, ויש אוחזים בדקדוק לשון חכמים.

הנה דברים שכתב ר' שלמה זלמן אוירבך בנוגע לשאלה האם עדיף לחקות את לשון התנ"ך (ולומר "מוריד הגשם") או להיצמד ללשון הקדומה של הברכות והתפילות ("הגשם"):

"...אף שעד כה הייתי רגיל לומר הגשם בקמץ תחת הגימ"ל, ברם לאחר שקראתי את כל האמור בקונטרס החשוב 'ברכות החיים' התחלתי לומר בק"ו, כי **הדקדוק היותר גדול וחשוב הוא לשמוע דברי חכמים אשר דעת דעת תורה**, ובפרט שכת"ר מביא בקונטרסו דברים כתבו שאין זה קלל נגד כללי הדקדוק⁵⁷" (הסכמה לקונטרס "ברכות החיים", של ר' חיים קרויס, ירושלים, תשל"ט, עמ' יט⁵⁸).

'ואל יאמר פיהם דבר שלא כרצונך'

מבחינה הלכתית הדין בדיוקי נוסח ברכת האילנות חשוב לכתחילה, אך בדיעבד

שגיאות מתקנים, מים מדליו, תשע"א-תשע"ב).

55 כלשון הרב דבליצקי (לעיל, הערה 25). והשווה לחתימת המאמר על "ותערב לפניך" הנ"ל בהערה 21: "מעשים שנעשו בלשון התפילה מתוך תפיסה שקנתה לה שבייתה בעיקר בתקופת ההשכלה, אך גם קודם לה, ומתוך ראייה שגם מדע הלשון התנער ממנה כבר לפני מאה שנה ויותר, חזרו והונצחו בחלקם בסידור זה שמהדירו לא תמיד נזהר בכלל גדול שכל המשנה ידו על התחתונה, ובעיקר לא תמיד נזהר במה ששלחו מתם: היהירו במנהג אבותיכם". יש לציין כי במהדורות החדשות של סידור "רנט ישראל", בעריכת הרב יואל קטן, הושב על כנו הנוסח המקורי "וְתַעֲרַב לְפָנֶיךָ".

56 וכדלעיל ליד הערה 12. כיצא בזה: "בספירה בסדר עולה ("היום אֶחָד וְעֶשְׂרִים יום")... בסגנון השונה מלשון הדיבור... מעניקים לספירת העומר לשון ומעמד מיוחדים, ומעוררים תשומת לב למניין זה" (עמ' 42 במאמרי "עשרים ואחד או אחד ועשרים?", "המעין", מט, ג - ניסן תשס"ט).

57 יושם לב לשתי השוניויות הירושלמיות: משחק הלשון "קלל - כללי", ודו המשמעות ב"דקדוק".

58 **ההדגשה** במקור. מועתק גם בספר הליכות שלמה ח"א, עמ' קב, וב"פסקי תשובות" סימן קיד הערה 31.

מסתבר שיוצאים ידי חובה בכל אופן. החשיבות שיש בדיון זה ובהכרעה בדקדוקי ברכת האילנות שנידונו כאן היא בעיקר במישור הערכי והחינוכי, וראינו כי יש פנים לכאן ולכאן. והאמת והשלוש אהבו.

אבל יש גם כת שלישית: מי שיאמר "מה עבודת הדקדוק הזאת לכם? מה אכפת לי, ומה אכפת לקב"ה? בין כך ובין כך יוצאים ידי חובה, ובין כך ובין כך יתקלס עילאה! אמשיך לברך כמו שאמרתי עד היום, או אומר לפי הנוסח שיזדמן לידי!"

תשובה לטענות אלה יש בדברי הפרשן והמדקדק הגדול ר' אברהם אבן-עזרא (בפירושו לקהלת ה, א):

"ואחרים אמרו 'רחמנא ליבא בעי'⁵⁹. - אם כן, למה נצטרך לַדְבָר - כי הוא יודע תעלומות לב! והלא תִקְנוּ הקדמונים לאמר בצום כיפור: 'הִיָּה עִם פִּיפּוּת שְׁלוּחֵי עֵמֶךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל, וְאֵל יִכְשְׁלוּ בִלְשׁוֹנֵם'!"

מבלי לגרוע בחשיבות הכוונה וחובות הלבבות, בוודאי שיש לדקדק בחובות האברים, ובכלל זה בלשון מדויקת בתפלות ובברכות.

טבלת סיכום לנוסחי ברכת האילנות:

ואילנות טובות/טובים		כָּרִית/כָּרִית		כלום/דבר			
טובות		כָּרִית/כָּרִית		כלום		חז"ל	
טובות		כָּרִית/כָּרִית		כלום		ראשונים	
טובות		כָּרִית/כָּרִית		כלום		אחרונים	
טובים	טובות	כָּרִית		כלום	דבר	אשכנזים	סידורים בימינו
טובות ⁶⁰		כָּרִית		כלום		ספרדים	
טובות		כָּרִית		כלום		תימנים	

59 ה"אחרים" ציטטו מאמר חז"ל זה בניסיון לסתור את ביקורתו כלפי לשון הפייטנים ואת דבריו הקודמים "ואנחנו חייבים לדעת דקדוק הלשון היטב שלא נטעה, כמו המברכים ברכת המזון, שיאמרו 'זנג'...". וכך הוא משיב לטענתם: העובדה שאנו מתפללים שלא ניכשל במענה לשוננו בתפילה, מוכיחה שאע"פ שה' בוחן פְּלִיט וְלֵב, יש חשיבות וצורך בתפילה מדויקת וברורה, ואין מקום לטענת "מה אכפת לקב"ה איך בדיוק אברך" כשם שחז"ל דוחים את הטענה "וכי מה איכפת לו לקדוש ברוך הוא, מי ששוחט מן הצואר או מי ששוחט מן העורף" (בראשית רבה, פרשה מד).